

mil el-Basîr, Fâzıl Tâmir ve İnâd Gazvân; tercüme alanında Gâib Tu'me Fermân, Celîl Kemâleddin, Selîm Tâhâ et-Tikrîfî, Yûsuf Ya'kûb el-Haddâd ve M. Cemîl Roj-beyânî zikredilebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Cumahî, *Fuḥûlû's-şu'arâ*, I, 32; Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 36, 83, 99, 132, 178, 281; İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib* (nşr. Max Grûnert), Beyrut 1967, s. 205, 281, 315, 398; Müberrred, *el-Kâmil* (nşr. M. Ahmed ez-Dâîlî), Beyrut 1406/1986, II, 68; İbnü'l-Enbârî, *el-İnşâf fi mesâ'ilî'l-hilâf beyne'n-naḥviyyîne'l-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1953, s. 4-7; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî*, X, 20; XII, 40-45; XVIII, 165; XIX, 157; Sîrâfî, *Aḥbârü'n-naḥviyyîn ve'l-Başriyyîn*, Kahire, ts., s. 13; Merzûbânî, *el-Müveşşah*, Kahire 1965, s. 62; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 60, 120; Ebû Hayyan et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mû'âne* (Ahmed Emîn – Ahmed ez-Zeyn), Beyrut 1373/1953, II, 4 vd.; Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, III, 104; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, Kahire 1317/1899, I, 40; Kemâleddin el-Enbârî, *Nûzhetü'l-elibbâ* (nşr. M. Ebû'l-Fazl), Kahire 1386/1967, s. 3-4, 11; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 98; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 178-189; Süyûtî, *Buḡyetü'l-vu'ât*, s. 247, 284; a.mlf., *el-Müzhir*, II, 247; Tâhâ Hüseyin, *Min Ḥâdişî's-şî'r ve'n-neşr*, Kahire 1936, s. 80-123; Muhammed Kürd Ali, *Ümerâ'ü'l-beyân*, Kahire 1937, II, 311-487; Ahmed Emîn, *Ḍuḥâ'l-İslâm*, Kahire 1938, I, 408-424; III, 127-141; Hannâ el-Fâhûrî, *Târîḥu'l-edebî'l-'Arabî*, Beyrut 1953, s. 310-311, 365, 373-430, 439, 478, 482-555, 562, 596-718, 720, 739-756, 870, 874, 892-938, 980-1030; Ca'fer Âlî-i Mahbûbe, *Medinetü'n-Necef ve ḥâzîruḥâ*, Necef 1954, s. 16, 402-423; Zirikî, *el-A'lâm*, I, 240; Abbas el-Azzâvî, *Târîḥu'l-'Irâk beyne'l-lḥ-tîlâleyn*, Bağdad 1955, VI, 247; VII, 131; Tâhâ Bâkır, *Muḳaddime fi târîḥi'l-ḥâdretü'l-kadîme*, Bağdad 1955, s. 460; Hamîd Araslı, *Maṭla'ü'l-i'tikâd ve'l-kaşâ'idü'l-'Arabîyye*, Bakû 1958, bk. Önsöz; Mârûn Abbûd, *Edebü'l-'Arab*, Beyrut 1960, s. 215-217; İsmâîl Müzhir, *Târîḥu'l-fikrî'l-'Arabî*, Kahire 1962, s. 152-173; İbrahim Dakûkî, *Fünûnü'l-edebî's-şâ'bi'l-Türkmanî*, Bağdad 1962, s. 31; a.mlf., *Irak Türkmenleri*, Ankara 1970, s. 31-36; a.mlf., "Melhametü Leylâ ve'l-Mecnûn li-Fuzûlî el-Bağdâdî", *el-lḥâ* (Kardeşlik), sy. 3, Bağdad 1960, s. 6-7; a.mlf., "el-Edebü't-Türkiyyü'l-mufâsır", *'Âlemü'l-fikr*, XIII/2, Küveyt 1982, s. 57-92; Enîs el-Makdisî, *el-Edebü'l-'Arabîyyü'l-ḥadîs*, Beyrut 1964, s. 64, 328; Emtanyos Mihail, *Dirâsât fi's-şî'rî'l-'Arabîyyi'l-ḥadîs*, Beyrut 1968, s. 31, 38, 238, 277; Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-naḥviyye*, Kahire 1968, s. 5-8, 153-155, 173-185, 245-247; C. Avvâd, *Mu'cemü'l-mu'ellifîne'l-'Irâkıyyîn*, Bağdad 1969, I, 84, 113; II, 348; III, 265; Corci Zeydan, *Târîḥu'l-'Arab kable'l-İslâm*, Beyrut 1969, s. 52-54; Alessio Bombaci, *Iran and Islam*, Edinburgh 1971, s. 105; Avnüşşerîf Kâsım, *Şî'rü'l-Başra fi'l-'aşri'l-Ümevî*, Beyrut 1973, s. 62-64, 80, 87, 89, 112; Abdülazîz Atîk, *el-Medḥal ilâ 'ilmi'n-naḥv ve's-şarf*, Beyrut 1974, s. 131-132; Sâlah Mustafa el-Fewâl, *el-Muḳaddime li-'ilmi'l-ictimâ'i'l-'Arabî ve'l-İslâmî*, Kahire 1982, s. 56-57; Taki ed-Debbâğ, *Ḥâdretü'l-'Irâk*, Bağdad 1985, I, 140; Fâzıl Abdülvâhid, "el-Edeb", *el-Ḥâdretü'l-'Irâkıyye*, Bağdad 1985, I, 330-331; M.

Abdûlmün'im Hafâcî, *el-Edebü'l-'Arabîyyü'l-ḥadîs*, Kahire 1985, I, 40-42; Ca'fer el-Halîfî, *Mevsû'atü'l-'atebâti'l-muḳaddese: kısmü'n-Necef*, Beyrut 1407/1987, VII, 16, 18, 25; B. M. Memmedeliyev, *Kûfe Gramatika Mektebi*, Bakû 1988, s. 5-7; M. Beyyûmî Mehrân, *Târîḥu'l-'Irâkî'l-kadîm*, İskenderiye 1990, s. 31, 56, 68, 247, 352, 420-429; Ch. Pellat, "İrâk", *El²* (İng.), III, 1261-1265.

İBRAHİM DAKÛKÎ

2. Eğitim ve Öğretim. Birçok eski medeniyete beşiklik etmiş olan Irak eğitim öğretim tarihi açısından zengin bir geçmişe sahiptir. Elde edilen kazı sonuçlarından ve özellikle çivi yazılı tabletlerden bu faaliyetlerin Sumerler zamanına kadar uzandığı anlaşılmaktadır (m.ö. 3000). Genellikle devlete kâtip yetiştirmek için kurulan ilk eğitim müesseseleri tapınakların yanında âdeta onların birer bölümü gibi inşa ediliyordu. Tabletler üzerinde yapılan çalışmalarda, düzenli yazı yazma yeteneğini geliştirmek için öğrencilere idarî ve ekonomik bilgiler ihtiva eden ödevler veriliyordu. Eğitim ağırlıklı olarak teoloji, botanik, temel matematik, edebiyat, astronomi ve mûsiki alanlarında yapılıyordu. Okullarda bu ilim dalları ve toplum hakkındaki değişik bilgiler tabletler aracılığıyla toplanıp arşivleniyor ve okudukları sürece öğrencilere aktarılıyordu. Asur Kralı Assurbanipal (m.ö. 668-626 [?]), Ninevâ şehrinde dünyanın ilklerinden biri sayılan büyük bir kütüphane kurdu. Burada ilm-i nücûm, teolojik bilgiler, mâbud listeleri, masallar, avcılık ve kralların kahramanlıklarına dayanan mitolojik eserlerden oluşan birçok Sumerce ve Akkadca tablet bir araya getirilmişti. Grek kültürü ile milâttan önce 331'de tanışan Irak daha önce Medler ve Persler aracılığıyla İran kültürünün etkisi altına girmiş, Gassânîler ve Lahmîler yoluyla da bölgenin Câhiliye Arap kültüründen haberdar olmuştu. Bizans ve Sâsânî imparatorluklarının hâkimiyeti altındaki bu iki Arap devletinin başşehirleri Enbâr ve Hîre'de zengin ailelerin çocukları evlerde eğitim görüyorlardı (Cevâd Ali, VIII, 294-295). Özellikle Enbâr civarına yerleşen bazı Arap kabileleri çocuklarını kültür ocakları denilebilecek yerlerde eğitiyorlar (Taberî, III, 375), bazıları ise daha çok şiir, edebiyat ve yazı alanını içeren eğitimlerini kendi imkânlarıyla veriyorlardı (Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, XI, 54). Hâlid b. Velîd Enbâr'ı fethettiğinde burada halkın yazı yazmayı bildiğini görmüştü. İslâmiyet öncesi dönemde genellikle mâbed, ocak ve evlerde verilen eğitim İslâm fetihlerinden sonra camilere kaydı.

Irak'ın fethinden sonra kurulan Basra ve Kûfe şehirleri kısa sürede askerî, siyâsî, kültürel ve ekonomik merkezler haline geldikleri gibi aynı zamanda birer eğitim merkezi de oldular. Kûfe'ye yerleşen sahâbîlerden ilmi otoritesiyle sivrilan Abdullah b. Mes'ûd'un 4000 civarında öğrenci okuttuğu rivayet edilir. Sahâbe ve tâbiin döneminde Irak'ta başlatılan Kur'an ilimlerine ve sünnete dayalı eğitim daha sonra diğer dinî ilimlerle zenginleştirildi; II. (VIII.) yüzyılın ortalarından itibaren de özellikle Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin çabalarıyla sistemleştirilerek bir ekol haline getirildi. Abbâsiler devrine girerken Hicaz ekolüne (ehl-i ḥadîs) karşı Irak ekolü (ehl-i re'y) doğdu. Hicaz ve Irak ekollerinin ihtilâfı daha ziyade bilgi kaynağı farkına dayanmakla birlikte aralarında bazı usul farkları da bulunmaktaydı. Iraklılar Medine örfünü kaynak saymadıkları gibi hadis malzemeleri de azdı; mevcut üzerinde daha titiz ayıklama yapıyor ve re'y ihtihadına daha fazla yer veriyorlardı. Basra ve Kûfe'de çeşitli Arap kabileleriyle birlikte çoğunluğu Farsça konuşan başka unsurlar da bulunuyordu. Araplar'ın bunlarla ilişkileri sonucunda hayat tarzlarında bazı değişimler ve dillerinde bozulmalar ortaya çıktı. Bu farklılık Kur'an okunmasında da kendini gösterdi. Önce Basra, daha sonra da Kûfe âlimleri bu dil problemini ortadan kaldırmaya, Arapça'nın yabancılar tarafından öğrenimini kolaylaştırmak için gramerini ilmi usullere dayalı kurallarla belirlemeye koyuldular. Böylece Irak toprakları üzerinde önce Basra'da, bir asır sonra da Kûfe'de başlayan bu hareket üç asır devam etti ve prensipleri, meselelere bakış tarzları açısından gösterdikleri farklılıklar, aralarındaki ihtilâflar ve rekabet yüzünden Basriyyûn ve Kûfiyyûn adlarıyla anılan iki ayrı ekol halinde gelişti.

II. (VIII.) yüzyılın sonlarına doğru Bağdat İslâm kültür ve eğitim merkezlerinin en önemlilerinden biri durumuna geldi ve camilerin dışında yüksek öğretim alanındaki ilk müessese burada açıldı. Abbâsî Halifesi Me'mûn (813-833), Bağdat'ta tercüme merkezi olarak faaliyette bulunmasının yanı sıra bir akademi ve halka açık kütüphane vazifesi gören Beytülhikme'yi kurdu; Hizânetü'l-hikme ve Hizânetü'l-kütüb denilen kütüphaneler de bu dönemde hizmet veren diğer eğitim müesseseleri olarak kabul edilebilir. Beytülhikme, kütüphaneler, mescidler ve özel öğretim kurumlarında birçok âlim, edebiyatçı, şair, muhaddis ve kurrânın yanı

sıra ünlü eğitimciler de yetişti. Bu medreselerde okutulan bilgiler tefsir, kıraat, hadis, kelâm, nahiv, sarf, belâgat ve edebiyatı içine alan naklî ilimlerle felsefe, hendese, astronomi, astroloji, müzik, tıp, kimya, matematik, tarih ve coğrafyayı içine alan akfî ilimler olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Abbâsîler döneminde Bağdat Şîa, Mu'tezile, Selefiyye ve Eş'ariyye gibi belli başlı kelâm mekteplerinin serpilip geliştiği en önemli kültür merkezlerinden biriydi. Aynı şekilde burada yapılan fıkıh çalışmaları da özelde Kûfe ve Bağdat'ın, genelde Irak'ın İslâm hukuku dalında seçkin bir mevkiye sahip olmasına yol açmıştı. II. (VIII.) yüzyılın ortalarına doğru kurulmaya başlayan fıkıh mezheplerine Irak'ın katkısı bölgenin İslâm kültürü açısından gelişmişliğine işaret etmektedir. Kelâm âlimlerinden Mu'tezilîler'in en büyük kelâmcısı Ebû'l-Hüze'yl el-Allâf ilk akla gelen isimdir. Ebû Amr b. Alâ Basra ekolünü, Mufaddal ed-Dabbî de Kûfe ekolünü temsil eden diğer önemli şahsiyetlerdi. Edebiyat alanında ansiklopedik eserler veren Câhiz öncelikle zikredilmelidir. *el-Eğânî* adlı kitabını mûsikinin seçilmiş 100 sesinin ritmine göre kaleme alan, Arap yazı üslûbuna yenilikler getiren ve eserinde çağının sosyal hayatının izlerini aksettiren Ebû'l-Ferec el-İsfahânî de bu alanda zikredilmesi gereken diğer bir şahsiyettir.

Irak akfî ilimler alanında önemli kişiler yetiştirmiştir. Mantık, felsefe, matematik, müzik ve astronomi dallarında çalışmalar yapmış olan Ya'kûb b. İshak el-Kindî ile felsefe dünyasında Muallim-i Sâni unvanını taşıyan Fârâbî bunların başında gelir. Abbâsîler döneminde yetişen tıp alanındaki ünlülerin arasında, Bağdat tabiplerini imtihana tâbi tutan Sinân b. Sâbit b. Kurre ile eserleri Avrupa ülkelerinde okutulan Ebû Bekir er-Râzî zikredilebilir. Bu faaliyetlerin gelişmesinde ilim adamlarına sağlanan ilmî ve fikrî hürriyetin önemli rolü vardı. Bağdat'ta özellikle Büveyhîler zamanında siyasî ve iktisadî durumun kötü olmasına rağmen birçok genel kütüphanenin yanında özel kütüphaneler de bulunuyordu. Klasik kaynaklar, Halife Mu'tasım - Billâh'ın kütüphanesinde 10.000 kitabın mevcut olduğuna işaret eder. Büveyhî devrinin ünlü veziri Sâhib b. Abbâd'ın kütüphanesini de ancak 400 devenin taşıyabildiği rivayet edilir (İbnü'l-Esîr, VII, 211). Büveyhîler'den Muiz-züdde'le'nin oğulları Bahtiyâr ve Habeşî kitap meraklısıydılar. Bahtiyâr'a karşı başkaldıran Habeşî yenilip serveti müsader edildiğinde kütüphanesinden 15.000

cilt kitap çıkmıştı. Kütüphaneler yapılan bağışlarla genişliyordu. Necef şehrinde Meşhed-i Ali'de mevcut olan kütüphaneye çeşitli zamanlarda Adudüddeve gibi sultanlar ve emîrler, vezirler, âlimler tarafından önemli miktarda kitap bağışlanmıştı. Adudüddeve tarafından Bağdat'ta büyük meblağlar harcanarak yaptırılan hastahânenin de (Bîmâristân-ı Adudî) bir kütüphanesi vardı. Irak'ta kurulan gerçek anlamda ilk yüksek öğretim müessesesi, Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk tarafından önce Bağdat'ta (1065-1067), daha sonra çeşitli şehirlerde açılan Nizâmiye medreseleridir. İslâm tarihindeki ilk çekirdek üniversiteyi teşkil eden bu medrese, halk arasında Bâtınî faaliyetlere karşı Sünnîliği korumak ve yaymak amacıyla kurulmuştu; devrin en ünlü âlimlerini bünyesinde topluyordu ve aynı zamanda zengin bir kütüphaneye sahipti. Öğrencilerin yeme içme ve barınma ihtiyaçlarının ücretsiz karşılandığı bu medrese Avrupa'nın ilk üniversitelerine örnek oluşturmuştur. Sünnî Müslümanlığın gelişmesinde büyük tesiri olan Nizâmiye medreseleri hususi mahiyette kurulduğu halde Nizâmülmülk, daha sonra bunları devletin teftiş ve himayesi altında işleyen resmî tahsil müesseseleri şekline sokmak suretiyle din terbiyesi ve öğretiminde inkişaf yapmış ve bu okulların usul ve programları uzun süre devam etmiştir. Halife Müstansır-Billâh'ın kurduğu Müstansariyye de önemli medreselerden biridir.

Abbâsîler döneminde Irak'ta halifelerin sarayları ile vezir ve emîrlerin konaklarında ilim meclislerinin kurulması dönemin önemli eğitim ve öğretim faaliyetleri arasında sayılabilir. Halifelerin ve diğer önemli devlet adamlarının huzurunda yapılan bu toplantılarda ilmî çalışmalar ve tercüme faaliyetleri büyük gelişme göstermiş ve akfî ilimler dinî ve lisânî ilimler gibi itibar görmüşlerdi. İmam Gazzâlî, Nizâmülmülk'ün huzurunda yapılan münazarada kazandığı başarıdan dolayı Nizâmiye Medresesi'ne müderris olarak tayin edilmişti (a.g.e., X, 81).

Irak'ta medreselerin kuruluşu mescid, hankah, zâviye, bîmâristan ve evlerde eğitim ve öğretim faaliyetlerinin devamına engel teşkil etmemişti. Özellikle Bağdat'ta birçok tabip, mühendis ve matematikçi evlerinde talebelerine ders veriyordu. Klasik tarih kaynakları ve seyahatnâmelerde Irak medreselerinin kuruluşu, hocalarının durumu, eğitim sistemi, araç ve gereçleri hakkında çeşitli bilgiler vardır. Abbâsîler döneminden itibaren or-

taya çıkmaya başlayan sahaflar da büyük önem taşıyordu. Kitap alıp satılan bu dükkânlar aynı zamanda kültür alışverişi yapılan birer eğitim ve öğretim müessesesi görevi yapıyordu. Hayatının büyük bölümünü Irak'ta geçiren Câhiz kitapçı dükkânlarını kiralar, kitaplardan faydalanmak için orada gecelerdi (Yâkût, IV, 56). Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, Ebû Nasr ez-Zeccâc ve Yâkût el-Hamevî kitapçı dükkânlarından faydalanan diğer âlimlerdi (a.g.e., V, 157-158). İbnü'l-Cevzî, kendi zamanında Bağdat kitapçıları çarşısını âlim ve şairlerin oturup kalktığı bir yer olarak tavsif eder (*Menâkıbu Bağdâd*, s. 26). Medreselerin yanında evlerde kurulan kütüphaneler o kadar çoğalmıştı ki âdetâ bunlar müstamlâttan sayılıyordu.

Bağdat Moğollar'ın eline geçtikten sonra Irak'taki eğitim ve kültür merkezlerinin birçoğu tahrir edilmiş, âlimler de ya öldürülmüş ya da Irak dışına kaçmaya mecbur bırakılmıştı. VIII-IX. (XIV-XV.) yüzyıllarda yazılan bütün Arap kaynakları, Irak düşünür ve bilginlerinin Horasan ve Mâverâünnehir'den Suriye, Mısır ve Kayrevan'a kadar uzanan geniş bir sahaya yayıldıklarını kaydeder. Ayrıca Irak'taki cami, medrese ve evlerde bazı hocaların faaliyetlerine rastlamak mümkündü; ancak bütün bunlara rağmen Irak medreseleri IX. (XV.) yüzyıldan itibaren gerilemiş ve çoğu kapatılmıştı. Bu dönemden sonra Iraklı âlimler artık daha ziyade Mısır ve Suriye'den gelen çeşitli araştırma ve bilim eserlerine hâşîye yazmakla yetinmişlerdi. Irak eğitim ve öğretimi VIII. (XIV.) yüzyılın ortalarına doğru tamamen tekke, zâviye ve camilere çekilmişti.

Çeşitli kaynaklarda Osmanlı hâkimiyyetine geçtiği sırada Irak'ta kırk dokuz medresenin bulunduğu kaydedilir. Eğitim sistemi üç aşamalı idi. Bunların ilkinde Arap dili, belâgat ve kelâm dersleri verilir, başarı gösteren talebelere ayrıca *Mukaddime*, *el-Elfiyye* ve *Muğni'l-lebîb* okutulurdu. İkinci aşamada fıkıh ve fıkıh usulü ile araştırma metotları öğretilir, üçüncü aşamada ise ders programı takip edilmez, okul dışından gelen hocalardan çeşitli bilim dallarında konferanslar dinlenir ve sonra da icâzet alınırdı. Veliler, perşembe günleri toplandığı için adına "hamisiyye" denilen yardımlarla okul masraflarına katılırlardı. Tanzimat devrinde girilen ıslahat sürecinde eğitime de önem verilmiş, devletin birçok vilâyetinde askerî okulların yanı sıra mülkiye okulları da açılmıştı. Osmanlılar'ın eğitimdeki bu yenileme süreci Irak'a Vali Midhat Pa-

şa döneminde (1869-1872) ulaştı. Irak'ın üç vilâyeti Musul, Bağdat ve Basra'yı birbirine bağlayarak merkezi bir otorite kuran Midhat Paşa Bağdat'ta önce askerî, arkasından mülkî rüşdiyeyi açtı. Ancak halk bu okullara değil 1871'de kurulan sanayi mektebine büyük ilgi gösterdi. Midhat Paşa'dan sonra gelen Vali Redif Paşa da modern resmî eğitim sistemini uygulamaya devam etti ve Bağdat'ta ilk erkek lisesini açtı. 1880'den sonra Bağdat'ın dışında da modern okullar kuruldu. 1889'dan sonra önce Bağdat'ta, ardından bütün büyük şehirlerde ilkokullar açıldı ve giderleri vilâyet tahsisatına ilâveten ziraat ürünlerinden alınan verginin % 5'i ile karşılandı. Irak'ta II. Meşrutiyet'ten önce eğitim alanında iki önemli adım atılmıştı; bunlar 1889'da Bağdat'ta ilk kız rüşdiyesinin, arkasından da Bağdat, Musul ve Basra'da ilk öğretmen okullarının açılması idi. Irak'ın öğretim alanında önemli yeri olan bu faaliyetlerin aynı zamanda hem cüret hem de ileri görüş mahsulü sayılmaları gerekir. 1908 yılının Eylül ayında yine Bağdat'ta açılan Hukuk Mektebi de memleketin başta idarî kadrosu olmak üzere büyük bir ihtiyacını karşılamıştı.

Osmanlılar devrinde, modern eğitim kurumlarının açıldığı I. Meşrutiyet dönemine kadar öğretim genellikle mahallî dilde yapılıyordu. I. Meşrutiyet'ten itibaren ise öğretim dili resmen Türkçe olmakla birlikte uygulamada Arapça da varlığını sürdürdü. Öğretim dilinin sadece Arapça olduğu ilk okulu, Musullu avukat ve gazeteci Süleyman Feyzi 27 Ekim 1908'de Basra'da Feyziyye adıyla açtı ve bu tarihten sonra açılan bütün okullar Türkçe-Arapça veya yalnız Arapça eğitim verdi. Bu arada misyoner kuruluşları ve elçilikler yoluyla yabancı dilde eğitim yapan özel okullar açıldı. Bütün Irak okulları merkezî idare yöntemiyle Osmanlı Maarif Nezâreti'ne bağlı idi. İngilizler I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden sonra Basra'yı işgal edince (22 Kasım 1914) bütün okulları kapattılar; Türk öğretmenler de Osmanlı ordusuyla birlikte Kûtülâmare bölgesine çekildiler. Uzun bir müddet kapalı kalan okullar, Basra âyanının İngiliz hâkimi Sir Berci Cooks'a başvurması üzerine 1915 öğretim yılından itibaren tekrar açıldı. İlkokullarda önce molla denilen din adamları bütün öğrencilere tek sınıfta ders okuttu; öğretmen okulundan mezun öğretmenler 1916 yılından itibaren modern eğitim sistemine göre sınıfları birbirinden ayırmak suretiyle eğitime başladılar. 1921'de Irak Devleti kurulduk-

tan sonra modern eğitim sistemine çok önem verildi ve bütün okullarda yalnız Arapça tedrisat yapıldı. Ayrıca her vilâyet merkezinde bir lise ile bazı önemli merkezlerde meslek okulları açıldı. Irak eğitimi 1922-1927 yılları arasında genel müdürlüğe Sâti' el-Husari'nin tayiniyle yeni bir döneme girdi. Husari, sistemi ilmi metotlara ve modern eğitim esaslarına göre yeniden ele aldı ve Iraklılar'da millî şuuru güçlendirmeyi, onları Arap birliğinin sağlanmasının gerektiğine inandırmayı hedef edindi; ilk iş olarak da dil ve tarih birliğine yönelik programlar koydu. Ancak bu faaliyetlerden İngiliz mandada idaresi rahatsız oldu ve 1927'de onu görevinden ayrılmaya mecbur etti.

1932'de bağımsızlığına kavuşan Irak millî bir eğitim politikası belirleyerek bütün yabancı okulları Maarif Nezâreti'ne bağladı ve bir eğitim konseyi oluşturdu. Bu konseyin başına getirilen Colombia Üniversitesi profesörlerinden P. Monroe eski programları değiştirerek yeni bir sistem geliştirdi ve eğitim öğretimi yalnız devlet memuru yetiştirmekten kurtardı. Özellikle eski eğitimcilerin karşı çıktıkları bu program büyük bir titizlikle uygulandı ve bu çerçevede Irak'ın dört bir yanında ilk, orta, lise ve öğretmen okulları başta olmak üzere çeşitli meslek okulları açıldı. 1931-1932 öğretim yılında 314 erkek ve 67 kız okulu bulunurken bu rakam 1956-1957 öğretim yılında toplam 1046 erkek, 226 kız ve 532 karışık okula ulaştı. Bu okullarda 11.151 erkek ve 3519 bayan öğretmen görev yapıyordu. Önceleri Bağdat, Musul ve Basra bölgelerine ayrılmış olan eğitim öğretim sistemi, 1935 ders yılında faaliyetlerin gelişmesine paralel olarak on dört bölgeye ayrıldı. Fakat ertesini yıl okulların bütün istek ve ihtiyaçlarını karşılayamayan bu bölge sistemi kaldırılarak her vilâyette ayrı bir eğitim müdürlüğü ihdas edildi.

Irak'ın ilk yüksek öğretim kurumu Osmanlılar'ın 1908'de açtıkları Bağdat Hukuk Mektebi'dir. Bunu zaman içerisinde yine Bağdat'ta 1923'te Tıp ve Eczacılık Mektebi, 1942'de Mühendislik, 1946'da İlâhiyat, 1947'de Ticaret ve Ekonomi, 1949'da Fen ve Edebiyat, 1950'de Ziraat fakültelerinin açılması takip etti; ayrıca 1945'te Kraliçe Aliye Kız Enstitüsü, 1947'de Güzel Sanatlar Enstitüsü ve Irak Bilimler Akademisi kuruldu. Irak'ta ilk üniversite 1924'te Bağdat'ta kurulan Âlû'l-beyt Üniversitesi'dir. 1952'de UNESCO tarafından Irak'a gönderilen uzmanlar, buradaki eğitim sistemini inceleyerek bir rapor-

la birlikte önerilerini devlet yetkililerine sunmuşlardı. Irak'ta Câmîatü'l-hikme adlı ilk modern üniversite 1956'da kuruldu. Bunu 1958'de kurulan ve birçok fakülte, enstitü ve koleji içine alan Bağdat Üniversitesi takip etti. Kısa zamanda gelişerek ülkenin bilimsel ihtiyacını karşılayan en önemli müesseselerden biri haline geldi. Bu üniversitenin öğretim üyesi kadrosunun önemli bir kısmını, Irak Devleti'nin kuruluşunun ilk yıllarında yabancı ülkelerde okuyan ve kariyer yapan hocalar oluşturuyordu.

Irak'ta Osmanlı döneminde başlayan yüksek öğretim dili Türkçe idi. İngilizler Irak'a hâkim olunca bunun yerini Arapça aldı; ancak yeni açılan fen fakültelerinde İngilizce tedrisat yapılıyordu. 1970'te yürürlüğe giren 132 sayılı Yüksek Öğretim ve Bilimsel Araştırmalar Bakanlığı Kuruluş Kanunu'nun 22. maddesinde öğretim dili olarak Arapça kabul edilmiş, diğer dillerde öğretim yapmak ise üniversiteler arası konseyin onayına bırakılmıştı. Bu karar, Yüksek Öğretim ve Bilimsel Araştırmalar Bakanlığı'nın onaylamasıyla 1977-1978 öğretim yılından itibaren her kategoride tek bir ders yabancı dilde okutulmak üzere uygulanmıştı. Irak'ta 1968-1969 yılından sonraki eğitim öğretim faaliyetlerinin en önemlisi, Bağdat'taki misyoner eğilimli Câmîatü'l-hikme'nin yabancı kadrosunun Araplaştırılmasıdır. Ayrıca 1975'te birçok enstitü ve meslek okulu bir araya getirilerek modern bir teknoloji üniversitesi kuruldu. Fen ilimleri ile ilgili terimlerin öğretiminde problemler çıktıysa da çeşitli bilimsel kurullarla bunlar ortadan kaldırıldı. Irak Bilimler Akademisi'nin yabancı terimlerin Arapça karşılığını bulmakta önemli çabaları oldu. Bünyesinde çeşitli bilimsel kuruluş temsilcilerini bulunduran bu kurumun en önemli çalışma alanı Arap dilini koruyup geliştirmek ve yabancı terimlere karşılık bulmaktır. Fen bilimiyle ilgili olanların hemen hemen tamamı kullanılan terimlerden yaklaşık 2500 kadar yabancı kelime Arapça'ya kazandırılmış ve 3000 kadarının da kullanımı Arapça'ya uygun hale getirilmişti. Irak'ın ilk özel üniversitesi Hukuk, İngilizce, Arap Dili ve Edebiyatı ve Tarih bölümlerini içine alan ve 1963'te Öğretmenler Sendikası tarafından kurulup 1974'te devlete devredilen Batı tarzındaki Müstansırıyye'dir. Bu üniversitelere ilâveten 1988'de Bağdat'ta Saddam İslâm İlimleri Üniversitesi açılırken ayrıca Basra (1972), Kûfe (1986), Musul (1977), Tikrit (1987),

Remâdî (1988), Hille (1988), Kâdisiye (1988) ve Erbil'de de (1975) yeni üniversiteler kurulmuştur. İran-Irak Savaşı sonucunda iktisadî durumu iyice yıpranan Irak'ta yeni kurulan üniversiteler özel olup paralı eğitim yapmaktadır; bunların başlıcaları Bağdat'taki Râfideyn, Tûrâs ve Mansûr ile Basra'daki Körfez Üniversite-si'dir.

Irak'ta 1979 yılında çıkarılan bir kanun- la okuma yazma seferberliği başlatıldı ve o zamana kadar % 42 olan okur yazar ora- nı en üçra köylere kadar ulaştırılan bu fa- liyet neticesinde % 100'e yaklaştırıldı.

16 Nisan 1920'de Selâm adıyla Bağdat'ta kurulan kütüphane 1924'te Millî Kû- tûphane adıyla yeniden düzenlenmiştir; bugün burada çeşitli yerlerdeki şubele- riyle birlikte 1 milyona yakın kitap bulun- maktadır. 1930'lu yıllardan sonra Irak'ın bütün vilâyetlerinde birer genel kütûpha- ne kurulmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sa'd, *el-Tabakât*, bk. İndeks; Taberî, *Tâ- riğ* (Ebû'l-Fazl), bk. İndeks; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî*, XI, 54; XVI, 106; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 66-69, 357; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdâd*, Bağ- dad 1921, s. 26; Yâkût, *Mu'cemû'l-üdeba'*, IV, 56; V, 157-158; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî*, bk. İndeks; İbn Hallikân, *Vefeyât*, bk. İndeks; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, bk. İndeks; Gustave Lebon, *Hağdâretü'l-'Arab* (trc. Âdil Züeytir), Kahire 1928, s. 525 vd.; Hasan Ayn, *el-'Irâk ve mâ tevâlâ 'aleyh min hağdâret*, İskenderiye 1952; Nâsi- rüddin el-Esed, *Meşâdirü's-şî'ri'l-Câhili*, Kahi- re 1962, bk. İndeks; Saïd ed-Dîvecî, *Medârisü'l- Mevşîl fi'l-'ahdi'l-'Osmânî*, Bağdad 1964; Âide Süleyman Ârif, *Medârisü'l-fenni'l-kadim*, Bey- rut 1392/1972, s. 65-87; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, bk. İndeks; M. Hüseyin ez-Zebîdî, *Melâmiğ mi- ne'n-nehdati'l-İlmiyye fi'l-'Irâk fi'l-ka'rneyni'r- râbî' ve'l-hâmisi'l-hicriyyeyn*, Bağdad 1980; a.m.f., "el-Merâkizü's-şekâfiyye fi'l-'Irâk fi'l- ka'rneyni'r-râbî' ve'l-hâmisi'l-hicriyyeyn", *Mecelletü'l-Mü'errifi'l-'Arabî*, XX, Bağdad 1981, s. 202-220; Ahmed Matlûb, *Hareketü't-ta'rib fi'l-'Irâk*, Bağdad 1983, s. 210-220; *Hağdâretü'l- 'Irâk* (nşr. Dârü'l-Hürriyye), Bağdad 1985, I-XIII; C. Avvâd, *Hazâ'inü'l-kütübi'l-kadimiyye fi'l- 'Irâk*, Beyrut 1986, s. 18, 30, 196, 256; M. Şem- seddin Günaltay, *Yakın Şark: Elâm ve Mezopo- tamya, Türk Tarihinin İlk Devirleri*, Ankara 1987, s. 393-404, 583; Müreyzin Saïd Müreyzin Useyrî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi'l-'Irâk fi'l-'asri's- Selcûki*, Mekke 1407/1987, s. 49, 180-189; İs- mail Erünsal, "İslâm Medeniyetinde Kütûpha- neler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Ta- rihi*, İstanbul 1989, XIV, 211-230, 244-245; S. N. Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar* (trc. Muazzez İlmiye Çığ), Ankara 1990, s. 1-16, 158, 195-198, 284-287; İd Mer'î, "el-Kitâbe ve't-ta'lim fi bilâ- di'r-râfideyn", *Dirâsât târihiyye*, XLIII-XLIV, Di- maşk 1992, s. 7-42.

ÂDİL CÂSİM EL-BEYÂTÎ

3. Mimari. Irak'ta İslâm mimarisi altın çağını Abbâsî, Selçuklu ve Atabekler dö- neminde yaşamış, ancak bu eserlerin ço- ğu günümüze ulaşmamıştır. Başlangıçta Mezopotamya kültürlerinden, özellikle Bâbil mimarisinden etkilenen Abbâsî sa- natı Sâmerâ ile birlikte Türk dünyasına açılmış, Bağdat Tuğrul Bey'den sonra Selçuklu âbideleriyle donatılmıştır. Os- manlı döneminde yapılan ve günümüzde bu kültürün temsilcisi olan mimari eser- ler daha çok mahallî üslûpla ele alınmış küçük ölçüde iddiasız yapılardır; XVIII. yüzyıl sonrası dış süslemelerinde İran etkisi görülür.

Irak'ın İslâm topraklarına katılmasın- dan hemen sonra kurulan Kûfe ve Bas- ra'ya Abbâsîler zamanında Rakka ve Sâ- merrâ eklenmiş, ancak asıl mimari geliş- me yine yeni kurulan Bağdat'ta gerçek-leşmiştir. Halife Hârûnürreşîd zamanın- da binbir gece masallarına da yansıyan ihtişamlı bir hayatın yaşandığı Bağdat, Sultan Melikşah'tan sonra bir Selçuklu şehri karakteri kazanmıştır. Atabekler döneminde ise Musul, Sincar ve Erbil'in birer başşehir olarak varlıklarını sürdür- dükları görülür. Etrafı surlarla çevrilen şehirler cami, medrese, imaret, saray, çarşı, han ve hamamlarla donatılarak ilim, sanat ve ticaret merkezleri haline getirilmiştir. Ancak Irak'ın bu parlak dö- nemi Moğol istilâsı ile sona ermiş, sade- ce Celâyirli ve Karakoyunlular zamanında biraz canlanmış, Osmanlı idaresinde de bu canlılığını nisbeten korumuştur. Irak'ta uzun bir zaman diliminde vücuda ge- tirilen İslâm mimarisini şöylece özetlemek mümkündür:

Külliyeler. Irak'taki mimari eserlerde külliyelerin çoğunlukla bir türbe etrafın- da geliştiği görülür. Bu topraklarda Yû- nus, Yûşâ, Şîf, Cîrcîs gibi nebîler; Hz. Ali, Hz. Hüseyin, Mûsâ el-Kâzım gibi Ehl-i beyt'ten zatlarla Şîf imamları; Ebû Hanî- fe, Ebû Yûsuf gibi Ehl-i sünnet imamları ve Abdülkâdir-i Geylânî, Cüneyd-i Bağdâ- dî, Ma'rûf-i Kerhî, Şehâbeddin es-Sühre- verdî gibi tasavvuf ehli velîler yatmakta- dır. Selçuklu döneminde çoğunun meza- rı üzerine birer türbe yapılarak bu me- kânlar ziyaret yeri haline getirilmiştir. Ge- nellikle hac yolu üzerinde bulunan türbe- lerin yanına zamanla ziyaretçi ve görevli- lerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere cami, medrese, zâviye, tekke gibi yapılar ekle- nince külliyeler ortaya çıkmıştır.

Bağdat'ta etrafı kale gibi surlarla çev- rili olan İmâm-ı Âzam Külliyesi'ne 1935 yılına kadar kule burçlarla desteklenen

iki büyük taç kapıyla giriliyordu. Yıkılan surların ve kapıların yerlerinde bugün sembolik nitelikte bir avlu duvarıyla iki kapı bulunmaktadır. Diğer külliyelerde avluya açılan taçkapıların yer aldığı ku- şatma duvarları görkemli birer cephe oluşturur (bk. ÂZAMİYE KÜLLİYESİ). Şîf- ler'ce ihtimam gösterilen külliyelerin cep- heleri Safevî ve Kaçar dönemlerinde, Ab- dülkâdir-i Geylânî Külliyesi'ninki ise Irak Cumhuriyeti tarafından kemerleri kade- meli nişler, kemer üstlerinden saçığa ka- dar uzanan tuğla-terrakota, mozaik çini ve kalem işi süslemelerle saray cepheleri- ne benzetilmiştir (bk. ABDÜLKÂDİR-i GEY- LÂNİ KÜLLİYESİ). Şehâbeddin Sührever- dî Külliyesi'nin avluya açılan taçkapısı iki yandan sebil nişleriyle zenginleştirilmiş- tir. Külliyelerin çoğunda, etrafını çeviren kuşatma duvarlarına yaslanan ve cephe- leri avluya bakan iki katlı medrese ve tek- ke hücreleri mevcuttur. Necef'te Hz. Ali Külliyesi'yle (Meşhed-i Ali) Kerbelâ'da Hz. Hüseyin Külliyesi'nde ikişer, Mûsâ Kâzım Külliyesi'nde dört minare yükselir; Ab- dülkâdir-i Geylânî Külliyesi'ndeki iki mina- re ise farklı dönemlerde yapılmıştır.

Irak'ta merkezi cami olan Selçuklu kül- liyelerinin hiçbirisi günümüze ulaşmamış- tır. Kaynaklarda geçen Selçuka Hatun ve Terken Hatun külliyesi cami, medrese ve imaret binalarından oluşuyordu. Erbil ve Musul ulucamileriyle Musul Mücâhidî Camii, etraflarında sıralanan külliye ya- pılarının merkezinde bulunuyordu. Os- manlı döneminde yapılan camilerin çoğu da külliye niteliğindedir. Son cemaat ye- rinin bir bölümü türbe haline getirilmiş ve diğer yapıları avlu etrafına sıralanmış camilere Bağdat'ta Murâdiyye (Murad Pa- şa), Âdile Hatun ve Haydarhâne, Musul'da Hizâm, Paşa ve Râbia Hatun camileri ör- nek gösterilebilir. Külliye binalarının ço- ğu bugün yıkılmış durumdadır.

Cami ve Mescidler. Tarihî kaynaklardan Irak'ta çok sayıda cami ve mescid inşa edildiği öğrenilmektedir. Ancak XIII. yüzyı- la kadar yapılan eserlerin plan ve mi- mari durumları hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. VIII ve IX. yüzyıllarda Bağdat'ta inşa edilen Halife Mansûr ve Rusâfe camileriyle IX. yüzyılda Sâmerâ'da yapılan Mütevekkiliyye (Sâmerâ Uluca- mii) ve Ebû Dûlef camileri dikdörtgen re- vaklı bir avlu önünde neflerden oluştu- kları, yine Bağdat'ta bulunan Sultan Tuğ- rul Bey ve Melikşah camilerinin ise İran'daki Selçuklu camileri gibi mihrap önü kubbeli ve avlulu-eyvanlı plan şemasına sahip olduğu sanılmaktadır. Selçuklular